

Protestant Theological University

Man van God of goddelijke man?

Teugels, Lieve M.

Published in:
Elia & Elisa

Published: 01/01/2022

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (APA):

Teugels, L. M. (2022). Man van God of goddelijke man? De rol van Elia in de eindtijd, en de receptie van Maleachi 3:1 en 23-24 in rabbijnse interpretaties. In M. den Braber, & W. van Wieringen (Eds.), *Elia & Elisa* (pp. 139-147). (Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities ; Vol. 35). Societas Hebraica Amstelodamensis.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl .

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl> .

MAN VAN GOD OF GODDELIJKE MAN?

De rol van Elia in de eindtijd en de receptie van Maleachi 3:1,23-24 in rabbijnse interpretaties

Lieve Teugels

Met Elia kan je alle kanten op. Profeet, priester, heilige man, wonderdoener, oplosser van geschillen, voorganger van de messias. In de rabbijnse traditie¹ vind je het allemaal, vaak met legendarische trekken.

Ook in de christelijke traditie vinden we een meervoud van interpretaties, en er is ook overlap tussen de voorstelling van Elia in de vroegchristelijke en rabbijnse tradities. Wellicht is zelfs sprake van reactie van de ene op de andere receptiegeschiedenis van deze kleurrijke, bijbelse figuur die in het Nieuwe Testament zowel als model voor Johannes als voor Jezus wordt gebruikt. In de rabbijnse literatuur zien we ook een over en weer gaan tussen een Elia als voorganger, en een Elia die zelf messiaanse trekken heeft. Maleachi 3:1,23-24² spelen in vele van deze rabbijnse en nieuwtestamentische interpretaties een centrale rol. In deze studie ga ik in drie delen in op de rabbijnse lezing van deze verzen, tegen de achtergrond van hun nieuwtestamentisch gebruik. De rabbijnse lezing van de figuur van Elia kenmerkt zich door een nadruk op zijn rol in de eindtijd. Het enige echte bewijs daarvoor in de Hebreeuwse bijbel is Maleachi 3:23. In het eerste deel zullen we Elia's rol in de eindtijd verkennen, in deel twee gaan we het specifiek hebben over het verband tussen Elia en de opstanding van (de) doden. Het derde deel gaat verder in op een vraag die door de twee eerste delen wordt opgeroepen: hoe ver reikt de macht van Elia eigenlijk, met andere woorden: wordt hij niet al te goddelijk?

‘Totdat Elia komt’

Niet toevallig vormen de laatste verzen van Maleachi het allerlaatste stuk van het Oude Testament in de christelijke canon. Ze leiden volgens de visie achter deze ordening, rechtstreeks naar de boodschap van het Nieuwe Testament. Het evangelie van Marcus sluit hier

¹ De rabbijnse literatuur beslaat een periode van ongeveer de 3^e tot de 11^e eeuw van onze tijdrekening. Deze wordt ingedeeld in drie perioden naar de geleerden die er in geciteerd worden: de Tannaïm (1^e-3^e eeuw), Amoraïem (3^e-4^e eeuw), en Saboraïm (5^e-11^e eeuw). De oudste, tannaïtische geschriften, geredigeerd in de 3e eeuw zijn Misjna, Tosefta en de tannaïtische midrasjiem. De klassieke midrasjiem, en de Palestijnse en Babylonische Talmoed zijn tot stand gekomen in de 4^e-7^e eeuw. Zie G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1990, 7vv.

² In sommige edities begint bij vers 18 een nieuw hoofdstuk. Mal 3:23 = Mal 4:5.

naadloos op aan.³ Al in het tweede vers van Marcus wordt Maleachi 3:1 geciteerd, daar verkeerdelijk toegeschreven aan Jesaja. Daar, en in de synoptische parallellen Matteüs 11:10 en Lucas 7:27, wordt dit vers toegepast op Johannes de Doper, de voorloper van de messias. En hoe zit het dan met Elia, genoemd in Maleachi 3:23? In vers 23 is het niet geheel duidelijk of Elia dezelfde is als de bode van vers 1. Volgens Matteüs was dat wel degelijk het geval. In Matteüs 17:10-12 zegt Jezus, verwijzend naar dit vers, dat Elia al gekomen is, en in vers 13 wordt daar expliciet gezegd dat dat over Johannes ging.

Hoe worden Maleachi 3:1,23-24 in de rabbijnse geschriften gelezen? We zullen een keuze moeten maken uit de werkelijk zeer rijke rabbijnse interpretatietraditie van deze verzen, die ook in het Jodendom messiaans geïnterpreteerd worden en in verband worden gebracht met Elia. Een eerste, exegetische, vraag is of al de namen en rollen die in Maleachi 3 genoemd worden op dezelfde figuur slaan: behalve de ‘bode’, treffen we immers ook ‘de heer naar wie jullie uitzien’, en ‘de engel van het verbond’, alle drie in het eerste vers, en ‘Elia’ in vers 23.

Er zijn vele rabbijnse commentaren waar de twee verzen volstrekt afzonderlijk worden beschouwd. Van de ‘bode’ of ‘engel’ in vers 1 wordt dan gezegd dat dat Israëls beschermengel is, wiens functie is om de ‘slechten te verwijderen’ van de ‘weg’ (Rasji).⁴ Ibn Ezra identificeert de bode met de ‘messias, zoon van Jozef’.⁵ Andere commentaren veronderstellen wel degelijk een verband tussen vers 1: ‘Let op, Ik zal mijn bode zenden’,⁶ en vers 23: ‘Let op, ik zal Elia de profeet zenden’.⁷ De woordelijke overeenkomst tussen beide verzen, in het Hebreeuws heel duidelijk maar in vele vertalingen gecamoufleerd, is een formele aanleiding om dit verband tussen beide verzen te leggen.

Dat Elia een rol heeft in de eindtijd kan uiteraard ook alleen al uit vers 23 afgeleid worden, en daar wordt ook unaniem van uitgegaan. Maar, als vers 1 ook over Elia gaat, dan kan men er makkelijker van uitgaan dat ook de tussenliggende verzen over Elia gaan, en dat is voor veel rabbijnse interpretaties relevant. In vers 3 wordt immers van de verwachte figuur gezegd dat deze als een ‘smelter’ is, die de zonen van Levi zuivert, zodat ze op de juiste wijze offergaven kunnen brengen. Het gaat hier in de oorspronkelijke context, na de ballingschap, om een priesterlijke figuur die zal zorgen dat de eredienst in de Tempel weer op de correcte manier gebeurt. In de rabbijnse interpretatie wordt deze taak, nu geprojecteerd op het einde van de tijden, aan Elia toegeschreven, die dus ook priesterlijke kenmerken heeft.⁸

³ Over Elia en Maleachi in het Marcusevangelie, zie Hans Lammers, “Elia is al gekomen” (Mar 9:13): Elia in het Marcusevangelie, in: Marieke den Braber & Willien van Wieringen (red.), *Elia & Elisa* (ACEBT, 35), Amsterdam 2022, 128-137.

⁴ Rasji is een middeleeuwse commentator die rabbijnse literatuur als bronnen gebruikt. Rasji en de middeleeuwse joodse commentaren die hierna genoemd worden (noten 4-6) zijn te vinden op www.sefaria.org bij dit vers.

⁵ In de rabbijnse literatuur, alsook andere vroeg-joodse teksten, wordt soms uitgegaan van twee messiassen, de tweede is de messias, zoon van David. De messias, zoon van Jozef, is zijn voorloper.

⁶ Ik gebruik mijn eigen vertalingen van de Bijbel waar dat nodig is; waar het kan, sluit ik aan bij de NBV2021.

⁷ Zo Radak (David Kimchi), ook geciteerd door Abarbanel.

⁸ H.N. Alouf-Aboody, *Through the Prism of Wisdom: Elijah the Prophet as a Bearer of Wisdom in Rabbinic Literature*, Piscataway NJ 2020, 182-191.

Zo lezen we in Tosefta Sota 13:2:

Vanaf het moment dat de eerste tempel was verwoest, was het koningschap van het huis van David afgeschaft, waren de orakelstenen⁹ afgeschaft, en bestonden de levitische steden¹⁰ niet meer, zoals gezegd is: ‘De landvoogd liet hun weten dat ze niet van de allerheiligste offergaven mochten eten totdat er een priester was die met behulp van de orakelstenen uitspraak kon doen’ (Ezra 2:63). Dat is als iemand die tot zijn vriend zegt: ‘Totdat de doden zullen opstaan of tot Elia zal komen’.

In de hier geciteerde tekst uit Ezra gaat het om het feit dat de priesterlijke status van bepaalde families niet met zekerheid kon bepaald worden. Dat kon alleen gebeuren door middel van de in onbruik geraakte orakelstenen. Uit de Tosefta lijkt geconcludeerd te kunnen worden dat de rol van deze orakelstenen in de eindtijd door Elia zal worden vervuld: ‘als hij komt’ zal hij beslissen welke families van de juiste priesterlijke lijn zijn. Dat is dan weer een echo van Maleachi 3:1 (‘Hij zal komen naar zijn tempel, de heer waarnaar jullie uitzien’). In het discours van Sota wordt de verwijzing naar Elia gebracht als een bekend gegeven, een populaire uitspraak: ‘Zoals iemand die tot zijn vriend zegt’. Merk op dat samen met de komst van Elia ook het opstaan van de doden wordt vermeld. Ook daarmee heeft Elia te maken. Dat zal ik in het tweede deel bespreken.

In Misjna Edoejot vinden we twee opvattingen van rabbijnen die hierbij aansluiten, wel met verschil van mening over welke zogenaamde priesterfamilies Elia precies zal toelaten en welke hij zal afwijzen. Dit meningsverschil wordt gevolgd door een opvatting van een andere orde:

Rabbi Sjimon zegt: Elia komt om geschillen op te lossen. De rabbijnen zeggen: niet om af te wijzen of toe te laten, maar om vrede in de wereld te brengen, zoals gezegd is: “Let op, ik zal jullie Elia de profeet zenden ... en hij zal het hart van de vaders tot de kinderen terugbrengen, en het hart van de kinderen tot hun vaders, opdat Ik niet zal komen en de aarde met de ban zal slaan.” (Mal 3:23-24)

De rol van Elia bleef voor de rabbijnen dus niet beperkt tot het beslissen over de zuivere priesterlijn. Hij zal ook geschillen van een andere aard komen oplossen, en volgens de meerderheidsopvatting van ‘de rabbijnen’, vrede brengen.¹¹ Vanaf de vroegste rabbijnse teksten wordt Elia inderdaad genoemd als degene die alle mogelijke onbeslechte geschillen en onzekerheden zal oplossen. De uitdrukking ‘het zal opzijgezet worden totdat Elia komt’,¹² is wel achttien keer te vinden in de rabbijnse geschriften. Het gaat dan over, meestal monetaire, geschillen die niets te maken hebben met de tempel. Bijvoorbeeld: ‘Als iemand een document vindt tussen zijn documenten en hij weet niet waar het over gaat, dan moet dat opzijgezet worden totdat Elia komt.’¹³ Uit de context blijkt dat het gaat om een document waarin een schuld beschreven staat

⁹ Oerim en Toemim; deze werden gedragen in de borsttas van de priester (zie bijv. Lev 8:8; 1 Sam 28:6).

¹⁰ עיר מגרש, cf. Joz 21:31-33.

¹¹ Volgens G.F. Willems, *Elie le prophète bible: tradition, iconographie* (Publications de l’Institutum Judaicum), Leuven 1989, 94, gaat het hier met name om de eenheid van de rabbijnse leer: ‘de vaders’ in v. 24 staan dan voor de rabbijnse leraren, en ‘de zonen’ voor hun discipelen.

¹² יהא מונח עד שיבא אליהו

¹³ Misjna Baba Metsia 1:8.

en iemand weet niet mee van wie de schuld is, of, of deze al betaald is. Nog een voorbeeld: ‘Als iemand gouden of glazen voorwerpen vindt, dan mag hij deze niet aanraken tot Elia komt’.¹⁴ Uit deze voorbeelden zou men kunnen concluderen dat de messiaanse rol van Elia voor de rabbijnen wel heel prozaïsch is. Het gaat hier niet om het prediken van inkeer of het anderszins voorbereiden van de mensheid op de eindtijd. Hij lijkt eerder een eindtijdelijke rijdende rechter. In het rabbijnse Jodendom zijn dergelijke halachische kwesties echter wel degelijk belangrijk: zij vormen een deel van de (mondelijke) Tora, van de rabbijnse leer. Bovendien getuigen ze van respect voor de aardse zaken van gewone mensen en geven ze aan dat creatief boekhouden of het achteroverdrukken van een gevonden voorwerp wel degelijk misdadig, onethisch, en dus tegen de joodse leer is.

De rabbijnse literatuur bevat echter ook opvattingen over Elia die meer passen bij de apocalyptiek zoals we die bijvoorbeeld in het Nieuwe Testament vinden. In het volgende deel verkennen we hoe Elia zich verhoudt tot de eindtijdelijke verwachting van de verrijzenis van de doden.

Elia (en Elisa) die de doden doet opstaan

Jezus vergelijkt zichzelf in het evangelie van Lucas expliciet met Elia en Elisa (Luc 4:25-27). Van zowel Elia en Elisa als van Jezus wordt verhaald hoe zij tijdens hun leven een aantal doden weer tot leven hebben gebracht. Bij Elia is dat de zoon van de weduwe van Sarefat (1 Kon 17) en bij Elisa de zoon van de vrouw uit Sunem (2 Kon 4).¹⁵ De bekendste persoon die door Jezus uit de dood wordt opgewekt is Lazarus, de broer van Marta en Maria uit Bethanië (Joh 11).¹⁶ De gave van het opwekken van (individuele) doden door Elia en Elisa in hun aardse leven wordt in de rabbijnse literatuur doorgetrokken tot hun betrokkenheid bij de algehele verrijzenis van de doden in de eindtijd. In de christelijke traditie leeft het thema van de verrijzenis van doden vooral door de verrijzenis van Jezus zelf. Van Elia wordt niet gezegd dat hij verrezen is maar wel, reeds in de Hebreeuwse Bijbel, dat hij niet gestorven is, maar ‘opgenomen’ (2 Kon 2). In de rabbijnse literatuur wordt ervan uitgegaan dat Elia altijd is blijven leven.¹⁷ Hij verschijnt dan ook in levenden lijve aan meerdere personen, meestal om raad te geven. Zowel Elia, en soms Elisa, als Christus zijn in de respectievelijke tradities betrokken bij het herrijzen van de doden in de eindtijd. Hier zien we een motief dat in de christelijke en de rabbijnse traditie op een

¹⁴ Misjna Baba Metsia 2:8.

¹⁵ Zie voor de dodenopwekking door Elia (1 Kon 17), Nico Riemersma, *Aan de dode een wonder gedaan: Een exegetisch-hermeneutische studie naar de dodenopwekking in Lukas 7, 11-17 in relatie tot 1 Koningen 17, 17-24 en Vita Apollonii IV, 45* (ACEBT.SS, 14) Bergambacht 2016, en voor de dodenopwekking door Elisa (2 Kon 4), Nico Riemersma, ‘Hoe een jong mens weer tot leven komt’, in: Marieke den Braber & Willien van Wieringen (red.), *Elia & Elisa* (ACEBT, 35), Amsterdam 2022, 21-34.

¹⁶ In de iconografie, met name in vroegchristelijke fresco’s in catacomben, wordt de opwekking van Lazarus verbeeld met elementen die bij de opwekkingen door Elia en Elisa horen, met name de bovenkamer, met een trap. In een andere studie zal ik dit onderwerp verder uitdiepen.

¹⁷ Zie bijv. Prediker Rabba 3:15.

gelijkaardige manier ontwikkeld is: van opwekken van individuele doden tijdens de ‘aardse’ tijd, naar betrokkenheid bij de generale verrijzenis van de doden in de eindtijd.

In het eerste deel werd een tekst uit de Tosefta besproken waarin een populaire uitspraak werd geciteerd: ‘Zoals iemand tot zijn vriend zegt: “Totdat Elia komt of totdat de doden zullen verrijzen”’. Het ‘of’ lijkt aan te geven dat het om uitwisselbare verwijzingen naar de eindtijd gaat. Zowel de komst van Elia als het verrijzen van de doden hebben een plaats in de gebeurtenissen van de eindtijd. Hoe zijn de rabbijnen ertoe gekomen om Elia te verbinden met het verrijzen van de doden in de eindtijd? Ook hier speelt Maleachi 3 een rol.

In de Palestijnse Talmoed (PT), traktaat Sjekalim 3:3 worden Elia, het verrijzen van de doden, en Maleachi 3:24 met elkaar verbonden. De oudere tannaïtische traditie¹⁸ gaat over de zogenaamde ‘opgang van de heilige,’ een concept dat verbonden is met vroeg-Joodse vroomheid.¹⁹ Een persoon kan steeds hogere fases van heiligheid bereiken door zich te oefenen in bepaalde rituele verplichtingen en ethische of spirituele ‘deugden’.

Rabbi Pinchas ben Yair placht te zeggen: ‘Voorzichtigheid leidt tot zuiverheid, zuiverheid leidt tot reinheid,²⁰ reinheid leidt tot heiligheid, heiligheid leidt tot bescheidenheid, bescheidenheid leidt tot vrees voor zonde, vrees voor zonde leidt tot vroomheid, vroomheid leidt tot de heilige geest,²¹ de heilige geest leidt tot de verrijzenis van de doden, de verrijzenis van de doden leidt tot de komst van Elia, moge zijn herinnering ten goede zijn’.

In de gemara die hierop volgt worden deze opgaande stadia van ‘heiligheid’ gestaafd met teksten uit de Tanach. De laatste fase wordt gedemonstreerd met Maleachi 3:23:

De verrijzenis van de doden leidt tot de komst van Elia, moge zijn gedachtenis goed zijn, zoals geschreven is: ‘Let op, ik zal jullie Elia de profeet zenden voordat de grote en verschrikkelijke dag van de Heer komt’.²²

¹⁸ Zie noot 1. De Palestijnse en de Babylonische Talmoed (PT en BT) bestaan beide uit twee delen, de misjna (die ook als afzonderlijk werk bestaat) en de gemara: het commentaar op de misjna. In PT Sjekalim wordt naar de oudere traditie verwezen als een ‘baraita’ – een externe tannaïtische traditie, maar de tekst komt ook voor in Misjna Sota 9:15.

¹⁹ Alouf-Aboudy, *Through the Prism of Wisdom*, 158, 201-209, met verwijzing naar een noot in de Soncino editie van BT Avoda Zara 20b noemt dit ‘the Saints Progress’. Zie A. Büchler, *Types of Jewish-Palestinian Piety from 70 B.C.E. to 70 C.E.: The Ancient Pious Men*, London 1920, 42-67. De passage komt ook op andere plaatsen in de rabbijnse literatuur voor.

²⁰ In het Engels worden deze twee termen, נקיות ופרישות meestal vertaald als ‘cleanness’ en ‘purity’. De tweede term heeft een meer rituele connotatie.

²¹ Het gaat hier om een eigenschap van de mens. Voor de ontwikkeling van het concept ‘heilige geest’, zie Alouf-Aboudy, *Through the Prism of Wisdom*, 156-159, 283-342, 409-487; J. Frey & J. R. Levison (eds), *The Holy Spirit, Inspiration, and the Cultures of Antiquity: Multidisciplinary Perspectives*, Berlin 2017.

²² In het Leiden manuscript van deze tekst staat een andere bewijstekst: Spr 2:5.

Hieruit blijkt dat de verrijzenis van de doden verbonden is met de komst van Elia, maar het lijkt er in deze tekst eerder op dat de verrijzenis zal voorafgaan aan de komst van Elia.²³

Zijn er ook bronnen waaruit blijkt dat Elia zelf de doden zal doen verrijzen? In de Babylonische Talmud (BT) Pesachim 68a wordt zowel aan Elia als aan Elisa een actieve rol bij de eindtijdelijke verrijzenis van de doden toegeschreven. Deze passage wordt als volgt ingeleid:

Rav Chananel zei dat Rav zei: ‘In de toekomst zullen de rechtvaardigen de doden opwekken. Er staat hier geschreven: ‘De schapen zullen grazen (וִרְעוּ) als op hun eigen grond’ (Jes 5:17); en er staat daar geschreven ‘Weid uw volk met uw staf, uw geliefde kudde, die eenzaam leeft in het woud, omringd door vruchtbaar land. Mogen ze weiden (יִרְעוּ) in Basan en Gilead, als in de dagen van weleer’ (Micha 7:14).

Het gaat daar om een exegese op basis van een combinatie van deze twee verzen die mogelijk is door de aanwezigheid van hetzelfde werkwoord ‘weiden’ (רעה) in beide verzen. Een identificatie van ‘rechtvaardigen’ met ‘schapen’ is ook verondersteld, maar niet geëxpliciteerd. In het vervolg van de exegese wordt ‘Basan’ gelezen als een verwijzing naar Elisa, die uit Basan zou komen. Dat is afgeleid van 1 Kronieken 5:12 (‘Safat in Basan’) en 2 Koningen 3:11 (‘Elisa de zoon van Safat’). ‘Gilead’ is dan een verwijzing naar Elia, gebaseerd op 1 Koningen 17:1 ‘Elia de Tisbiet uit Gilead’.

Er volgt nog een tweede exegese, die alleen over Elisa gaat. Deze gaat uit van Zacharia 8:4. De ‘staf’ wordt dan weer in verband gebracht met de staf die Elisa gebruikt bij de opwekking van het kind van de vrouw uit Sunem (2 Kon 4:29). Uit deze tekst blijkt dat geen moeite wordt gespaard om zowel Elia als Elisa een rol te geven in de opwekking van de doden in de eindtijd. Uit het laatste citaat blijkt dat er een rechtstreeks verband is tussen de capaciteit om tijdens het leven doden op te wekken en een gelijkaardige taak, op grote schaal, aan het einde van de tijden.²⁴

Goddelijke eigenschappen van Elia niet onbetwist

Uit enige van de reeds besproken voorbeelden zou kunnen blijken dat Elia niet alleen als voorloper van de messias, maar soms als de messias zelf gezien werd in de rabbijnse literatuur. Inderdaad neemt hij een aantal van de rollen aan die in het christendom worden geassocieerd met Jezus, de christelijke messias, waaronder in de eerste plaats het opwekken van de doden.

²³ Alouf-Aboody, *Through the Prism of Wisdom*, 208-209 stelt dat Maleachi 3:24, ‘die het hart van de vadersen terug zal doen keren naar de kinderen’ wellicht ook een rol speelt in het geloof dat Elia een actieve rol heeft bij de eindtijdelijke verrijzenis. Ze bespreekt een tekst uit Qumran, 4Q521 waar een gelijkaardige zin ‘De vadersen zullen tot de zonen terugkeren’ wordt gebruikt om de verrijzenis van de doden te beschrijven.

²⁴ De opwekking van doden door Elia en Elisa (en Ezechiël) wordt gezien als een bewijs dat de eindtijdelijke opwekking van de doden mogelijk is, zoals geattesteerd in verschillende midrasjiem. Zo bijvoorbeeld Leviticus Rabba 27:4; Prediker Rabba 3:15.

Sommige titels die genoemd worden in Maleachi 3:1, met name ‘de heer naar wie jullie uitzien’, wijzen, als deze worden betrokken op Elia, in de richting van een goddelijke figuur.²⁵ Dat laatste lijkt met name de rabbijnen uit het land Israël (tannaïtische teksten en PT), in tegenstelling tot hun Babylonische collega’s (BT), te hebben verontrust. Dit bleek ook al in de voorbeelden uit de vorige paragraaf. We vinden in deze bronnen indirecte of expliciete verwerpingen van aspecten van Elia die hem als al te goddelijk zouden kunnen doen voorkomen.

God doet de doden verrijzen, niet Elia

In het vierde van de gebeden van de Amida, het Achttiengebed, worden regen en de verrijzenis van de doden naast elkaar genoemd.²⁶ In de PT Berachot 5:2 worden hiervoor een aantal verklaringen gegeven. De eerste, anonieme, luidt dat de levengevende eigenschappen van regen, en de verrijzenis van de doden, hoewel van een andere orde, vergelijkbaar zijn. De tweede verklaring, op naam van Rabbi Chija, legt een verband tussen 1 Koningen 17:1, waar Elia een eed zweert aan Achab: ‘Zo waar de Heer leeft, de God van Israël, in wiens dienst ik sta, de eerstkomende jaren zal er geen dauw of regen komen tenzij ik het zeg,’ en het verhaal van de opwekking van de zoon van de weduwe van Sarefat, dat daar meteen op volgt (1 Kon 17:9-24). Na het relaas van de opwekking van de jongen gaat de tekst verder met wat er gebeurt tussen Elia en Achab. Inmiddels zijn drie jaren verstreken. God zegt aan Elia: ‘Ga je opwachting maken bij Achab. Ik zal weer regen op de aarde laten vallen’ (18:1).

Rabbi Chija merkt op dat, waar Elia had gezworen dat er geen regen en dauw zou vallen (17:1), God alleen de regen laat terugkeren (18:1). Op basis van de chronologische volgorde van de vertelde gebeurtenissen in 1 Koningen 17 en 18, wordt de conclusie getrokken dat de opwekking van de jongen van Sarefat hier iets mee te maken heeft, en wel dit: Elia had helemaal niet mogen zweren dat hij de dauw kon tegenhouden. God heeft alleen geluisterd naar zijn vraag om de regen tegen te houden, maar niet de dauw. Daarom is er in 18:1 alleen sprake van het terugkeren van regen. Wat de opwekking van de jongen betreft: dat heeft alleen kunnen gebeuren omdat Elia eerst zijn eed over de dauw weer had ingetrokken. De dauw blijkt nodig om de doden te doen herleven. Dit wordt geïllustreerd met een parabel.

Rabbi Juda ben Pazzi zei: ‘Iemand stal de tas van de dokter. Nadat de dief was weggegaan, werd zijn zoon ziek. Hij gaat terug naar de dokter, en zegt tot hem ‘Dokter, genees mijn zoon’. De dokter zegt: ‘Geef mijn tas terug. Want daarin zitten allerlei medicijnen. Daarmee kan ik je zoon genezen’. Aldus zei God tot Elia: ‘Ga en weerroep je eed over de dauw. Want de doden zullen herleven door de dauw. Dan zal ik de zoon van de vrouw van Sarefat genezen’.

²⁵ Zo worden in de Pesika de Rab Kahana, een klassieke Amoraïtische midrasj, op Spreuken 30:4, de vragen uit dat vers: Wie is naar de hemel geklommen en weer afgedaald? enz., eerst beantwoord met ‘God’, maar vervolgens, als ‘andere opvatting’ met ‘Elia’! Voor de verklaring van deze midrasj en meer referenties, zie Alouf-Aboudy, *Through the Prism of Wisdom*, 338 (noot 123).

²⁶ In het Nederlandse liberale gebedenboek *Tov Lehodot*, Amsterdam 2014, 74, luidt dit gedeelte als volgt: ‘U bent machtig in alle tijden, Eeuwige. U die velen tot hulp brengt, U die de doden doet voortleven. U laat de wind waaien en U laat het regenen.’ De laatste zin wordt alleen tussen Simchat Tora en Pesach gezegd.

Behalve dat Elia wordt vergeleken met een dief, die als het ware het gereedschap (de dauw) van de dokter (God) steelt, wordt ook benadrukt dat de dokter zelf de zieke geneest (de doden opwekt). Elia is volgens deze voorstelling niet meer dan een middelaar door wie God de doden opwekt. Hij kan als het ware wel het gereedschap (de dauw) hanteren, maar zelfstandig kan hij er niets mee. God zelf is degene die de doden opwekt.

Elia en Mozes zijn nooit in de hemel geweest

Dat de verrijzenis van de doden, die alles heeft te maken met de (semi-)goddelijke kwaliteiten van Elia, de gemoederen beroerde, is niet verwonderlijk. Zowel in de pagane, hellenistisch-joodse als christelijke bronnen van rond het begin van de tijdrekening kwamen vergoddelijkte mensen voor en daar moesten de rabbijnen, met name in Israël, zich toe verhouden. Behalve Elia was ook Mozes een figuur die, vooral in het hellenistische Jodendom, als een semi-goddelijke figuur werd voorgesteld die naar de hemel was opgestegen en daar had gezeten op een troon.²⁷ Uit het Nieuwe Testament kennen we het verhaal van Jezus die met Elia en Mozes verschijnt aan zijn leerlingen (Luc 4:16-30). Dit verhaal is dubbel relevant voor ons onderwerp: het associeert Elia (en Mozes) met Jezus, en het stelt hen tegelijk alle drie als goddelijk voor. Een reactie, wellicht niet direct op dit verhaal uit Lucas maar wel op het verschijnsel van de vergoddelijking van Elia en Mozes (en indirect Jezus), vinden we in de Mechilta de Rabbi Jisjmaël. In deze derde-eeuwse midrasj op het boek Exodus vinden we meermaals uitspraken die elke schijn van vergoddelijking van Mozes de kop indrukken.²⁸ Bijvoorbeeld deze, waarin ook Elia genoemd wordt:

Rabbi Jose zei, kijk, het is geschreven: ‘De hemel is de hemel van de Heer, de aarde heeft Hij aan de mensen gegeven’ (Ps 115:16). Moses en Elia zijn niet naar de hemel gegaan en de Heerlijkheid is niet naar beneden gekomen. Maar dit leert ons dat de Heer tot Mozes zei: ‘Ik zal jou van de top van de berg roepen, en jij zal naar boven gaan. Daarom staat er: ‘En God riep Mozes’ (Ex 19:20).²⁹

Conclusie

Elia wordt in de hele rabbijnse literatuur in verband gebracht met de eindtijd. Maleachi 3 speelt hierin een belangrijke rol. Elia’s rol bestaat uit het beslechten van onbesliste geschillen en in het algemeen ‘vrede brengen’. Voortbordurend op zijn vermogen om doden te laten herrijzen

²⁷ Zo in de Exagoge van Ezeziel de Dramaturg. Cf P. W. van der Horst, ‘Moses’ Throne Vision in Ezeziel the Dramatist’, *JJS* 34 (1983), 21-30; L.M. Teugels, ‘Did Moses See the Chariot? The Link between Exod 19-20 and Ezek 1 in Early Jewish Interpretation’, in: M. Vervenne (ed.), *Studies in the Book of Exodus: Redaction, Reception, Interpretation* (BETL, 126), Leuven 1996, 594-602.

²⁸ Zie L.M. Teugels, ‘Holiness and Mysticism at Sinai According to the Mekhilta de Rabbi Ishmael’, in: A. Houtman & J.J. Schwarz *et al.* (eds), *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity* (JCPS, 1), Leiden/Boston 1998, 113-133.

²⁹ Mechilta de Rabbi Jisjmaël Bachodesj 4.

tijdens zijn leven, wordt Elia (alsook Elisa) in verband gebracht met de eindtijdelijke verrijzenis van de doden. Hierdoor dreigt hij als een semi-goddelijke figuur te worden voorgesteld. In de Palestijnse, rabbijnse bronnen wordt hiertegen geageerd, vermoedelijk als reactie tegen parallelle voorstellingen in de hellenistische (joodse) wereld en het vroege christendom.